

УДК 159.923.33+316.624

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОРУШЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ОСОБИСТОСТІ

Надія Булка

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, kfpsh@franko.lviv.ua*

Розглянуто психологічні детермінанти порушень, які виникають під час налагодження особистістю зв'язків із соціумом. Подано авторську класифікацію причин порушених соціальних зв'язків, які супроводжуються дефектами в соціальних потребах і мотивах, соціальних емоціях, соціальних навичках, самоставленні й ставленні до інших. Окреслено також широке коло проблем, пов'язаних із впливом оточення на вміння та можливості особистості конструктивно встановлювати контакти з навколишніми.

Ключові слова: порушені соціальних зв'язків, соціальні потреби і мотиви, соціальні емоції, соціальні навички, соціальна ізоляція, емоційна ізоляція.

Актуальність дослідження. Виникнення і розвиток соціального життя зумовлені залежністю людей між собою, що спонукає до створення передумов для їхньої взаємодії. Б. Анан'єв підкреслює, що особливою й основною ознакою спілкування як діяльності є те, що через нього людина формує свої взаємини з іншими. „Поведінка людини є не лише складним комплексом видів її соціальної діяльності, за допомогою якої опредмечується природа, що оточує її, а й спілкуванням, практичною взаємодією з людьми в різних соціальних структурах” [1, с. 315].

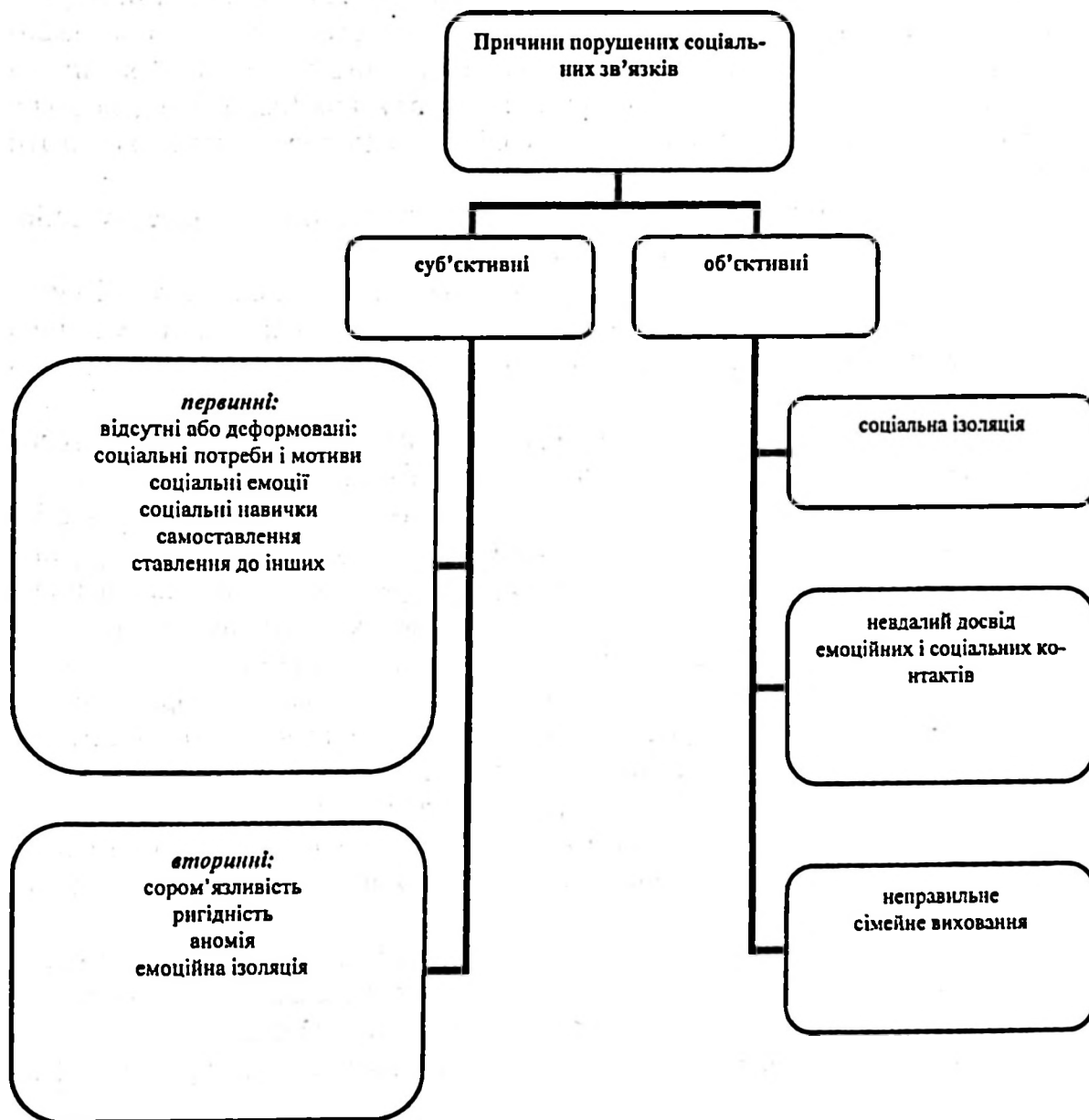
Попри те, що поняття „соціальні зв'язки” та „порушені соціальні зв'язки” є досить поширеними у психологічній літературі, нема чіткого визначення цих понять. Окрім того, не з'ясовано вичерпно детермінанти виникнення таких дефектів. Часто причини порушених соціальних зв'язків пояснюють труднощами спілкування, міжособистісної взаємодії та загалом дефектами встановлення контактів (В. Куніцина, Г. Гірш, М. Форверг). Однак більшість відомих класифікацій є неповними чи взаємодоповнювальними.

Мета дослідження – встановити можливі детермінанти порушень у соціальних зв'язках особистості та їхні імовірні наслідки.

Завдання дослідження. Загалом порушені соціальні зв'язки можуть супроводжуватися дефектами в таких сферах: соціальні потреби і мотиви, соціальні емоції, соціальні навички, самоставлення і ставлення до інших. Це первинні причини порушень. До вторинних причин, які формуються на основі первинних і є складнішими психічними утвореннями, зараховуємо сором'язливість, ригідність, аномію, емоційну ізоляцію. Названі причини мають суб'єктивне походження, на-

томість соціальна ізоляція, невдалий досвід емоційних і соціальних контактів, наслідки неправильного сімейного виховання – об'єктивне (див. рис.).

Розглянемо докладніше ці категорії причин. *Соціальні потреби і мотиви.* В. Куніцина вважає, що соціальні потреби й мотиви охоплюють соціогенні потреби як потреби конкретної соціальної взаємодії з іншими людьми (чи групою людей) та мотив аффіліації як прагнення до людей, намагання зблизитися, вибудувати довірливі взаємини [2]. Ш. Чхартишвілі вважає, що соціогенна потреба неможлива без партнера, оскільки „вона є потребою конкретної соціальної взаємодії з іншими людьми (чи групою людей)” [9].

Причини виникнення порушень у налагодженні соціальних зв'язків

Ш. Чхартишвілі виокремлює три групи соціогенних потреб:

1. *Приносити користь іншим.* Сюди належать потреби допомагати та співчувати іншому. На основі таких потреб розвивається поведінка, що посилює соціальні контакти і тісніше об'єднує членів соціальної групи. Можна додати, що зниження таких потреб призводить до послаблення соціальних контактів.

2. *Приносити користь іншим і собі.* Це потреби в співіснуванні, співпраці, дружбі, соціальних іграх і розвагах. Співіснування, співпраця і дружба є з'єднувальним механізмом для налагодження соціальних зв'язків, а тому дефекти в їхній структурі зумовлюють суттєві порушення цих зв'язків.

3. *Приносити користь лише собі.* Ці потреби поділяються на дві підгрупи: Перша підгрупа – потреби, що виникають на основі заздрості й ворожнечі (реалізуються в негативних соціальних контактах, що призводить до порушення єдності соціальних груп). Друга підгрупа – потреби самовираження (наприклад, потреба соціального престижу), які на становлення соціальних зв'язків можуть впливати як позитивно, так і негативно.

М. Аргайл виокремлює 7 соціальних мотивів спілкування, реальне функціонування яких визначає спрямованість особистості [3, с. 189]:

1. Несоціальні потреби, які опосередковані соціальною поведінкою і виявляються в ній. Особистість є своєрідним „фільтром”, який більшою чи меншою мірою допускає актуалізацію несоціальних потреб взаємодії (інтерації) і спілкування людей.

2. Потреба залежності, так би мовити, потенційна конформність. Ця потреба особливо чітко виявляється в дитячому віці стосовно батьків та інших дорослих.

3. Потреба аффіліації – це потреба духовного чи емоційного контакту з іншими людьми. Є люди (інтроверти, особливо параноїки), у яких потреби аффіліації практично нема: вони ніколи не вступають у спілкування заради спілкування – воно в них детерміновано завжди або прагматично (необхідністю досягнути конкретну некомунікативну мету), або іншими соціальними потребами.

Досліджували феномен аффіліації також інші автори. За Г. Мюрреєм, мотив аффіліації означає „заводити дружбу і відчувати прив'язаність, радіти іншим людям і жити разом із ними, співпрацювати і спілкуватися з ними, любити, приєднуватися до групи” [2, с. 36]. Р. Маккол потребу в спілкуванні трактує як прагнення до „аффіліації”, співучасті [11]. Мотив аффіліації, на думку Куніциної, містить дві різні тенденції – прагнення до зближення, сподівання на аффіліацію і страх, боязнь бути відкинутим [2, с. 36].

4. Потреба домінування, яка, на думку М. Аргайла, містить потребу влади (контролювати поведінку інших) та визнання (бути предметом захоплення тощо).

5. Сексуальна потреба, спрямована на осіб протилежної статі.

6. Потреба агресії, яку більше, ніж інші потреби, визначають афективні фактори.

7. Потреба самопізнання й самоствердження.

Спробу узагальнити й систематизувати розглянуті соціальні потреби зробив О. Леонтьєв. Він розділив соціальні потреби на три основні типи, що визначають

інтерацію і спілкування: потреби, орієнтовані на об'єкт або мету взаємодії; потреби, орієнтовані на інтереси самого комунікатора; потреби, орієнтовані на інтереси іншої людини або суспільства загалом [3, с. 192].

Детермінантами порушених соціальних зв'язків також є вади в переживанні *соціальних емоцій*. До негативних соціальних емоцій, які детермінують дефекти в соціальних стосунках, зараховуємо зніяковіння, заздрість і соціальну тривогу:

1. *Зніяковіння* – це розходження між тим, як нам хочеться виглядати, і тим, як ми справді виглядаємо. Зніяковіння може виникати тоді, коли людина відчуває, що ситуація може згубно вплинути на її імідж, зовнішній вигляд, на позитивне ставлення до неї, а також тоді, коли людина опиняється в центрі загальної уваги поза своєю волею. Стан зніяковіння не впливає безпосередньо на порушення соціальних зв'язків, хоча може входити до складу складніших комплексів, що такий вплив мають.

2. *Заздрість* – почуття, яке виникає, коли індивід не має того, чим володіє інша людина, і палко бажає мати цей предмет (якість, досягнення, успіх) або позбавити предмета заздрощів іншу людину (за В. Куніциною [2]). Якщо це почуття ситуативне, то негативного впливу на соціальні зв'язки воно зазвичай не має, але коли заздрість стає стрижневим почуттям і перетворюється на стійку рису характеру, людина може поривати зв'язки з навколишніми, які володіють предметами її заздрощів, або ж оточення уникає контактів із нею через конфліктність і агресивність у її поведінці.

3. *Соціальну тривогу*, як одну з причин самотності, аналізує Д. Янг [10, с. 582]. Він розглядає два її види. По-перше, страх засоромитися перед іншими і не знати, що зробити чи сказати. Людина в такій ситуації припускає, що її відкинуть чи висміють, якщо вона зробить хибний зі соціального погляду крок. По-друге, „поведінка спостерігача”, коли людина, перебуваючи в контакті з іншими, не може відключити спостереження за собою. Вона настільки охоплена думкою про те, що погано виглядає, і настільки себе в цьому переконала, що не може брати участь у якихось соціальних заходах чи отримати від них задоволення.

Поряд із порушеннями соціальних потреб та емоцій, на соціальні зв'язки можуть впливати дефекти *соціальних навичок*. Описуючи самотніх людей, когнітивний психотерапевт Д. Янг зазначає, що деякі клієнти не мають достатнього набору соціальних навичок, завдяки яким вони змогли б давати раду з певними ситуаціями (так звана „соціальна непристосованість”) [10, с. 582]. Є. Цуканова теж дотримується цієї думки, вважаючи, що неможливість досягнути взаємного розуміння між учасниками спілкування, яка є однією з причин появи труднощів у налагодженні соціальних зв'язків, зумовлена відсутністю наведених нижче чинників [8, с. 21]:

- здатності моделювати внутрішній світ особистості на основі зовнішніх ознак;
- розуміння мотивів поведінки партнера;
- психологічної сумісності комунікантів;
- спільності ситуаційного контексту.

Описані вище соціальні вміння та навички можна об'єднати в певну структуру, яка дасть змогу краще зрозуміти наслідки їхньої відсутності для соціальних контактів (див. таблицю).

Види порушень, зумовлених відсутністю соціальних навичок

Соціальні параметри	Порушення
Психологічна контактність	Невміння налагоджувати й підтримувати контакт
Соціальна перцепція	Невміння вбачати і вловлювати складні взаємини і залежності в соціальній сфері; неадекватне орієнтування в співрозмовнику
Енергетичний потенціал	Емоційне згорання – швидке перенасичення соціальними контактами, виникнення незадоволення собою й оточенням
Адаптація	Низька адаптованість до нових умов; закритість для нових ідей
Зрілість соціальної взаємодії	Неготовність до соціальної взаємодії і прийняття рішень

Самоставлення. Соціальний інтелект, на думку багатьох авторів, базується на адекватній самооцінці, а отже – на самоставленні (В. Куніцина, Р. Ульріх, Н. Кудрявцева). Самоставлення, яке виявляється прийняттям чи неприйняттям себе як цілого, самоповагою і почуттям гідності, визначає великою мірою характер взаємин і взаємодій, здатність до встановлення близьких довірливих стосунків із людьми.

На рівні свідомості самоставлення виявляється в поведінці і діяльності як загальне, глобальне почуття „за” і „проти” самого себе у формі самоповаги, ауто-симпатії, самоінтересу, близькості до самого себе, очікуваного ставлення інших. На рівні підсвідомості працюють механізми психологічного захисту „Я”, самоцінності (компенсація, прикрашання, захист від самозаперечення), які набувають особливої ролі за умови негативного самоставлення внаслідок фізичного каліцтва, відсутності визнання навколишніх, переживання статусу „відкиненого”, яке провокує деструктивну поведінку, сприяє деформації особистості [5, с. 110].

Порушення цих функцій може призвести до почуття пригніченості, неповноцінності, які тягнуть за собою страх спілкування з іншими. Часто такі люди через низьку самооцінку надто узагальнюють кілька випадків, коли їх відкинули, і забувають про позитивні моменти в налагодженні стосунків. Вони не знаходять у себе таких якостей, які, на їхню думку, приваблювали б інших, а тому інші перестають приваблювати їх.

Ставлення до інших. Ставлення до себе тісно пов'язано зі ставленням до інших. Д. Янг дефекти цього феномену об'єднав під загальною назвою „Кластер

«Недовіра»: „Більшість хронічних самотніх страждають від глибокої недовіри до себе з боку інших людей. Вони вважають, що інші люди самолюбиві, турбуються лише про себе, прагнуть використовувати у своїх цілях всіх інших людей” [10, с. 582].

Відсутність позитивного ставлення до людей, на якому базуються мотиви аффіліації та допомоги, може сприяти виникненню маніпулювання, коли інших сприймають не як суб'єктів, а як об'єкти для досягнення власної мети. Такий тип стосунків Н. Сарджвеладзе називає суб'єкт-об'єктним ставленням до людей [7, с. 75]. Інших тут розглядають як об'єкти споживацького, інструментального, маніпулятивного й утилітарного підходу. У поведінці спостерігаємо тенденцію впливу на іншого, маніпулювання його свідомістю і поведінкою, нав'язування йому своїх думок, тобто „асиміляція” іншого, контроль його вчинків і „заволодіння” ними тощо.

Маніпулювання може базуватися на егоїзмі, який стає основою деструктивного спілкування. Егоїстична центрація на власній персоні й позиції, яку вона займає, виявляється у висуненні на перший план своїх інтересів і цілей на шкоду інтересам партнера. Приниження партнера дає певну психологічну вигоду, оскільки допомагає краще виглядати на його фоні. Егоїсти вважають прийнятними агресивні форми поведінки, вони мстиві [4]. Дослідження засвідчили, що вони приписують найближчому оточенню злість, заздрість, егоїзм, мстивість і цинізм, що робить неможливим використання в стосунках тактики і стратегії співпраці та конструктивної взаємодії [4].

Порушені соціальні зв'язки можуть супроводжуватися у ставленні до інших ворожістю, агресивністю, потенційною конфліктністю, жорстокістю, байдужістю і, в найгіршій ситуації, асоціальністю. В. Куніцина писала: „Агресивна поведінка, агресивність як риса особистості привносять у спілкування риси деструктивності, роз'єднують людей і тримають їх у напрузі, залишаючи після себе довгий шлейф прикрасі та дискомфорту” [2, с. 408].

Існують і складніші детермінанти порушень соціальних зв'язків, які базуються на декількох простіших особистісних утвореннях. Серед них можна виокремити сором'язливість, ригідність, аномію та емоційну ізоляцію.

Сором'язливість визначають як властивість особистості, яка з'являється в людини, що постійно переживає труднощі в певних ситуаціях міжособистісного неформального спілкування. Сором'язливість важко переживають, вона визначається наявністю виразного психологічного бар'єра, який заважає нормальному спілкуванню і знижує комунікативні здібності. Як властивість особистості, сором'язливість часто входить до синдрому особистісних властивостей, які знижують контактність (аутистичність, відчуженість, інтровертованість, почуття самотності) і успішність спілкування (надмірна сензитивність, тривожність, рефлексивність). Сором'язливість пов'язують із соціальною сензитивністю, тобто високою чутливістю у сфері спілкування, із страхом нових ситуацій, підвищеною тривожністю за умов зміни обставин взаємодії.

Ще однією рисою особистості, яку пов'язують із дефектами у спілкуванні, є ригідність. *Ригідність* заважає людині швидко пристосовуватися до умов, що змінюються, і є протилежною до гнучкості. Ригідні особистості надзвичайно важко сприймають ситуації конфронтації і дискусії через негнучкість у думках і поведінці. Ригідність як форма поведінки може виникати в стресових ситуаціях. У соціально ригідних особистостей знижена соціальна перцепція, а тому вони погано передбачають ролі інших і погано виконують власні ролі.

Аномія, на відміну від самотності та ригідності, формує почуття безцільного існування, безсилля, почуття власної нікчемності, робить людину відособленою, відокремленою, відчуженою, збайдужілою, послаблює почуття відповідальності. Налагодження дружніх стосунків у такої людини унеможлиблюється через жорстокість, байдужість, асоціальність. Аномія може супроводжуватися тривожністю та виявлятися в соціальній ізоляції.

Емоційна ізоляція як детермінанта порушених соціальних зв'язків виявляється у відсутності прихильності до конкретної людини, що супроводжується тривожним неспокоєм. Часто соціальні зв'язки розпадаються через те, що люди поступово психологічно дистанціювалися і їхні стосунки не приносять їм більше колишнього задоволення – так поступово виникає психологічна ізоляція.

До об'єктивних причин виникнення дефектів у соціальних зв'язках ми зараховуємо:

Соціальну ізоляцію як відсутність доступного кола спілкування, що супроводжується почуттям відчуженості. Її різновидом є випадіння зі звичних сформованих соціальних зв'язків унаслідок переїзду, зміни місця праці, проживання, розпаду сім'ї. Втрата соціальних зв'язків спричинює біль, гнів чи замкненість у собі.

Невдалий досвід емоційних і соціальних контактів теж може негативно позначитися на встановленні їх у майбутньому.

Особливе місце серед причин порушених соціальних зв'язків особистості посідають *прорахунки у її вихованні*, і насамперед, ті, що зумовлені несприятливою сімейною ситуацією, гіпер- або гіпоопікою, аж до депривації.

Діти, позбавлені сімейних прихильностей, що іноді живуть у стані цілковитої закинутості, стають замкнутими, лякливими і мовчазними. Відсутність виховних впливів або їхня непослідовність формують у дитині збудливість, емоційну нестійкість, асоціальність. Досліджували вплив батьківської поведінки на поведінку дітей у спілкуванні Л. Баз і О. Баженова. Вони підтвердили думку про те, що порушення в спілкуванні батьків спричинюють порушення в спілкуванні дітей, негативно впливають на встановлення конструктивних зв'язків з оточенням [за: 2, с. 374 – 375]. У спілкуванні батьків при цьому спостерігаємо: домінантність (виражена домінантність когось одного з подружжя), афект (яскраво виражений негативний афект), низька ефективність комунікації, конфлікт, незрозумілість комунікації (невміння донести до партнера свою думку). Як наслідок, у спілкуванні дітей виявляються: низька потреба в спілкуванні, важкість встановлення контакту, відсутність адекватних реакцій на звертання дорослого та низький розвиток адекватних вікові засобів спілкування.

Отже, умови сімейного виховання, характер заходів, які застосовують щодо дитини, формують у неї певні способи налагодження соціальних контактів. Якщо ці умови та стилі виховання мають несприятливі тенденції для розвитку базових почуттів довіри й почуття власної гідності, то способи, які людина обиратиме в дорослому віці для встановлення взаємин, будуть дефективними й не сприятимуть конструктивній взаємодії з навколишніми.

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2000. – 338 с.
2. *Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М.* Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2002. – 554 с.
3. *Леонтьев А. А.* Психология общения: 3-е изд. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
4. *Муздыбаев К.* Эгоизм личности // Психол. журнал. – 2000. – №2. – С. 31–44.
5. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
6. *Рубин К. Х., Роуз-Крэнор Л.* Решение межличностной проблемы и социальная компетентность в поведении детей // Межличностное общение: Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2001. – С. 396–450.
7. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Менициереба, 1989. – 208 с.
8. *Цуканова Е. В.* Психологические трудности межличностного общения. – К.: Вища школа, 1985. – 160 с.
9. *Чхартишвили Ш. Н.* Природа и виды социогенных потребностей // Злобина Е. Г. Общение как фактор развития личности. – К.: Наукова думка, 1981. – 116 с.
10. *Янг Д. И.* Одиночество, депрессия и когнитивная терапия: теория и ее применение // Лабиринты одиночества. – М.: Прогресс, 1989. – С. 552 – 592.
11. *McCall R.* Invested self – expression // Psychological Review. 1963. Vol. 70. – P. 4.

THE PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE DISTURBED SOCIAL CONNECTIONS

Nadiya Bulka

*Ivan Franko National University of L'viv, Doroshenka Str., 41,
L'viv 79000, Ukraine, kfpsh@franko.lviv.u*

This article is devoted to consideration of the psychological determinants of violations, which arise up in adjusting communications with society. The author gives her own classification of reasons of the disturbed social communications, which are accompanied by defects in social needs and motives, social emotions, social skills, self-attitude and attitude towards the others. The problems relate to influence of surroundings on abilities and possibilities of personality to set up the contacts with environment is also outlined.

Key words: disturbed social connections, social needs and motives, social emotions, social skills, social isolation, emotional isolation.

*Стаття надійшла до редакції 15.09.2004
Прийнята до друку 23. 05. 2005*